

Bernadeta Schäfer
PhD.-Eng.
Technische Universität Berlin

Rural construction law and regulations in the Kamienna Valley from the 19th century till 1961. Part I

Abstract

The first part of the paper is devoted to the regulations concerning rural construction in the Valley of Kamienna River from the beginning of the 19th century till the end of the First World War. In this period, the regulations that were probably of the greatest importance were issued by the Governmental Commission of Revenue and Treasury of the Sandomierskie Province, which were binding for the villages of government estate. Research into the forms and technical solutions in the constructions from the second half of the nineteenth century, supported by archival documents prove that some aspects of these provisions were closely observed, while implementing others faced considerable difficulties. Unambiguous determination of the extent to which these regulations affected the development of the rural construction of the region is not possible due to the small number of preserved objects from the period preceding their introduction. Certainly, the existence of objects meeting the requirements of these regulations can be confirmed from the moment they became binding.

Keywords: *construction law, village design, the Staropolski Industrial District, the Świętokrzyskie Mountains, the Kamienna Valley*

Introduction

The review of the development of the construction law in the rural communes of the Kamienna Valley was created as the author's doctoral dissertation, devoted to the nineteenth and twentieth-century wooden architecture of this region. The time frame

of the study covers the period from the beginning of the nineteenth century to 1961, when the first construction law was introduced that treated urban and rural constructions equally. The analysis focused on the regulations in force in the areas to which the Kamienna Valley belonged administratively and the changes which they were subjected in connection with the changes in this affiliation. Particular attention was paid to local regulations related to property relations, which had a decisive influence on the development of rural settlements and partly on construction. However, the provisions applicable only to cities were not included.

The studied area includes the middle course of the Kamienna river, between Skarżysko-Kamienna and Ostrowiec Świętokrzyski. Its northern border is marked by the Iłżeckie Forest, and the southern one is the tributary of Kamienna – the Świślina.

Until the third partition of Poland, this area belonged to the Sandomierz Province [Swajdo 2005, Czapliński and Ładogórski 1975]. In the years 1795-1810 as part of Western Galicia it was ruled by the Austrian, after 1810 it belonged to the Radom department of the Duchy of Warsaw. In the Kingdom of Poland established in 1816, the Kamienna Valley was located within the borders of the Sandomierz Province with its capital in Radom, in 1837 it was renamed the Sandomierz Government. In 1844, the Sandomierz and Kieleckie Governments were united into one – Radom Government.

Property relations in the mid-nineteenth century, and in particular the fact that most villages in the Kamienna Valley were state-owned at that time, reflected significantly on the legislation on rural construction, and thus on its development. The Governmental Commission of Revenue and Treasury, which managed land estates, issued a number of orders devoted to this subject. These regulations were of particular importance during the agrarian reform, which was carried out in government estates in the mid-nineteenth century. When the villages were arranged – as this reform was called in official documents – It was basically about moving from the socage system to rent. In the years 1841-1863, over 6,000 villages were arranged in the entire Kingdom of Poland. In the Kamienna Valley, this reform covered all villages owned by the government. It meant a complete spatial reorganization of the settlements – all arranged villages adopted linear forms with a unified structure of plots, which was related to the demolition of existing constructions and their transfer to new habitats or the erection of new buildings [see Schäfer 2014].

During the First World War, the Radom Government was under Austrian occupation as a part of the General-Lublin Government created in September 1915. After the war, the Kamienna Valley lay within the boundaries of the Kielce Province.

When Polish lands were occupied by Germany in 1939, four districts of the General Government were established by the Decree of the Fuehrer of October 26, 1939. The area in question was located within the Radom District.

Since 1945 to 1999, the area between Skarżysko-Kamienna and Ostrowiec Świętokrzyski belonged to the Kielce Province. Currently, it is the northern boundary of the Świętokrzyskie Province.

Legal acts, archival texts and publications devoted to construction law were used as source texts for the study. An extremely valuable and comprehensive review of the development of construction law in Poland from the 18th century to 1939 was presented by Czesław Krawczak in 1975 [Krawczak 1975].

West Galicia

During the short Habsburg rule, Austrian construction regulations were in force in Western Galicia. The subjects of interest of the legislators were mainly two issues: fire safety and durability of constructions as well as improvement of peasants living conditions.

The last issue was reflected in the universal of September 6, 1703 [Krawczak 1975: 108], mentioning, among others, a miserable way of construction in chimneyless huts, in which not only the danger of fires was particularly high, but also the health conditions in them left much to be desired. To address these problems, the universal advised to build huts if not of burnt brick, than at least of sun-dried one and equipped with "fire-safe chimneys".

In order to encourage the population to raise the level of construction in the countryside, the circular of August 9, 1784 introduced relief for those who were building houses [Krawczak 1975: 163]. For the peasants setting up a house made of sun-dried brick, this was a ten-year rent relief, while the peasants, who built a new wooden bicameral house with ovens and a chimney led out above the roof were awarded five-year relief and additionally they were released from the obligation to house soldiers.

The basic legal act regarding the issue of fires was the imperial fire regulation for towns and villages of 28.07.1786 [Krawczak 1975: 156]. It provided detailed recommendations on how to build furnaces and chimneys, as well as on the location of rural constructions. Undeveloped space approx. 5.7 m wide was recommended distance between the houses; the barns, as well as dryers, were recommended to be located outside the housing estate if possible. In the case of existing constructions, it was recommended to plant rows of high deciduous trees as fire barriers. Construction works should be carried out by qualified craftsmen, the authorities were to observe the compliance with regulations, issuing construction permits, supervising construction works and imposing fines for breaking the provisions.

The government decree issued on March 2, 1804 [Krawczak 1975: 52] recommended to build in the villages only constructions with the foundation for health, economic and security reasons. The circular of 13.04.1804 introduced uniform brick dimensions in Western Galicia [Krawczak 1975: 52].

The Duchy of Warsaw and the Kingdom of Poland

After the inclusion of the Świętokrzyska land in the area of the Duchy of Warsaw, the development of rural construction legislation was halted. According to Cz. Krawczak, legislation in the period of the Duchy of Warsaw did not undertake

works on such regulations [Krawczak 1975: 52]. The situation in the Kingdom of Poland was similar. Only two legal acts referred to the constructions erected outside the city borders: the decision of the Kingdom Governor of 27.05.1817 [Krawczak 1975: 103] and the regulation on the construction of inns and drive-in houses on the paved paths of 20.09.1823 [Krawczak 1975: 110]. Peasant construction was not the subject of interest of the legislator. This state also did not change when the Kingdom was deprived of its autonomy after the January Uprising. The force of the binding Russian law [Ozereckowski 1913: 294-298], containing only a few regulations¹ regarding construction in the countryside, was extended to the Kingdom. This state of legislative neglect lasted until the First World War.

In governmental estate, this gap was filled by the regulations of the Governmental Commission of Revenue and Treasury. The basic regulation, no 32825/6421, about peasants' homes in governmental estate was issued on March 3, 1830 [Zarząd Dóbr Państwowych (ZDP) 1825-1847]. As mentioned above, it was particularly important during the period of the agrarian reform in the villages, when the constructions in the villages were to be built in accordance with this provision. In the years 1830-1848, it also formed the basis for other orders regarding peasants' constructions issued by the Commission². An integral part of the regulation were model plans of residential houses and farm constructions, which, along with the cost estimate forms, were to facilitate its application.

This provision regulated in the first place the responsibility for maintaining peasant constructions in order and concerned, among other things, the manner of the housing estate construction, the obligation to build residential constructions on the foundation, as log construction and with masonry chimneys. It was applicable in the case of repair, construction and translocation. In the case of notorious non-compliance, the owners could be evicted from their plots. Detailed proceeding was determined in the case the farmers entitled to state welfare reported a need for material. In the case of a new facility was constructed, it was necessary to check the availability of local materials, building from wood was only allowed if the surrounding state forests had enough wood, or if it was possible to buy it from private individuals at a favourable price. Otherwise, construction from clay was recommended. It was also recommended to replace wooden fences with willow or hawthorn hedges, as well as ditches and walls.

When issuing construction materials and cash, local offices were to adhere to design sketches and cost estimates, which served as an attachment to the ordinance. The district economic assessor was obliged to carry out a detailed cost calculation on their basis. The calculation included quantities and costs of materials, remuneration for craftsmen and transport costs. If local forestry could not provide timber

¹ The regulations dating back to the beginning of the 1830s defined the width of the road and the distances between the buildings, and ordered the construction of devices for which fire was necessary, outside the settlements and in the vicinity of water.

² A comprehensive review of the provisions of the Government Commission regarding the buildings of the peasants in the governmental estates [Schäfer 2014].

(although it was not specified what wood was considered as construction timber), it was necessary to check whether spruce, fir or aspen wood was available instead. The costs of materials and labour were borne by the district funds.

After the completion of the works, an inspection report had to be drafted. Actually, such inspections were carried out, as witnessed, among others, by the report of the head of the Starachowice-Brodzka commune from 16/28 October 1847 [ZDP 1848-]. The inspection was carried out by economic assessors together with the local farmers and the *sołtys* [local government officer] who knew the local way of building. One copy of the report was sent to the insurance company in order to match the fire insurance to the changed value of the object.

In a letter from 09/21 April 1842 [ZDP 1839-1843] the Commission corrected the provisions of the regulation of March 3, 1830, inasmuch as material sufficient only for the construction of the smallest peasant house and farm constructions was allowed to be given according to the design no. III (Fig. 1). In addition, only firewood was allowed for this purpose. On December 4, 1842, the regulation was amended again [ZDP 1839-1843]. The government commission required economic assessors to demand from the peasants a written confirmation that they knew the regulation about erecting constructions with foundations and brick chimneys. Without such confirmation it was not allowed to give timber for construction. The necessity of issuing such an amendment to the existing provision proves that the peasants did not observe it. At the same time, it was allowed to build foundations on the clay mortar, the chimneys could be made of sundried brick. *Sołtysi*³ and tenants of the property were responsible for compliance with these provisions.

The reference designs attached to the regulation from March 3, 1830 (in the original document called normal sketches), lists of materials and cost estimates were to facilitate the Government Commission's the expenditure control on the construction and ongoing maintenance of peasants' constructions and accelerate the administrative processes involved (Figures 1-3). These designs presented four variants of residential houses depending on the size of the farm: less than 15 morg (normal sketch No. III), 16-45 morg (normal sketch No. Vbc), 46-75 morg (normal sketch No. Vde) and 76-90 morg (normal sketch No. Vf).

Also plans for barns and stables had several variants: less than 15 morg⁴ (barn with stable, normal sketch no. III), 16-30 morg (barn and stable, normal sketch no. IV), 31-45 morg (barn and stable, normal sketch no. VI), 46-60 morg (barn and stable, normal sketch no. VII), 61-90 morg (stable, normal sketch no. VIII), 61-75 morg (stable, normal sketch no. IX), 76-90 morg (stable, normal sketch no. X).

³ Local government officers (translator's note).

⁴ One morg corresponds to approximately 5,598 m² [Cardarelli 2005: 109].

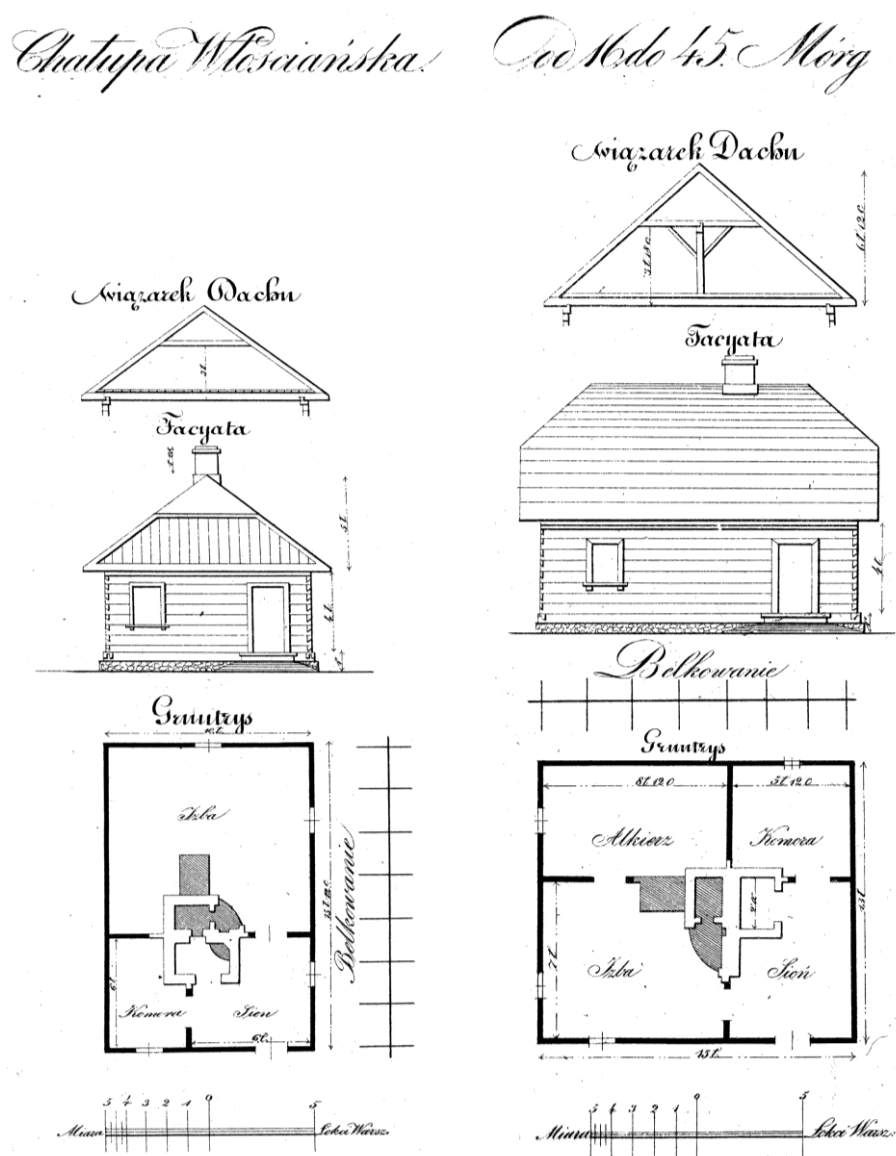

Fig. 1. Model plans of two peasant houses. The type of house depends on the area of the farm. On the left: plan no. III, for farms up to 15 morg, one-bay narrow-side projection; on the right: plan no. Vbc, for farms from 16 to 45 morg, two-bay wide-frontal asymmetrical projection [ZDP 1830-1848]

Ryc. 1. Plany wzorcowe dwóch domów włocianiskich. Typ domu zależy od powierzchni gospodarstwa. Po lewej: plan nr III, dla gospodarstwa do 15 morg, rzut jednotraktowy wąskofrontowy; po prawej: plan nr Vbc, dla gospodarstwa od 16 do 45 morg, rzut dwutraktowy szerokofrontowy asymetryczny [ZDP 1830-1848]

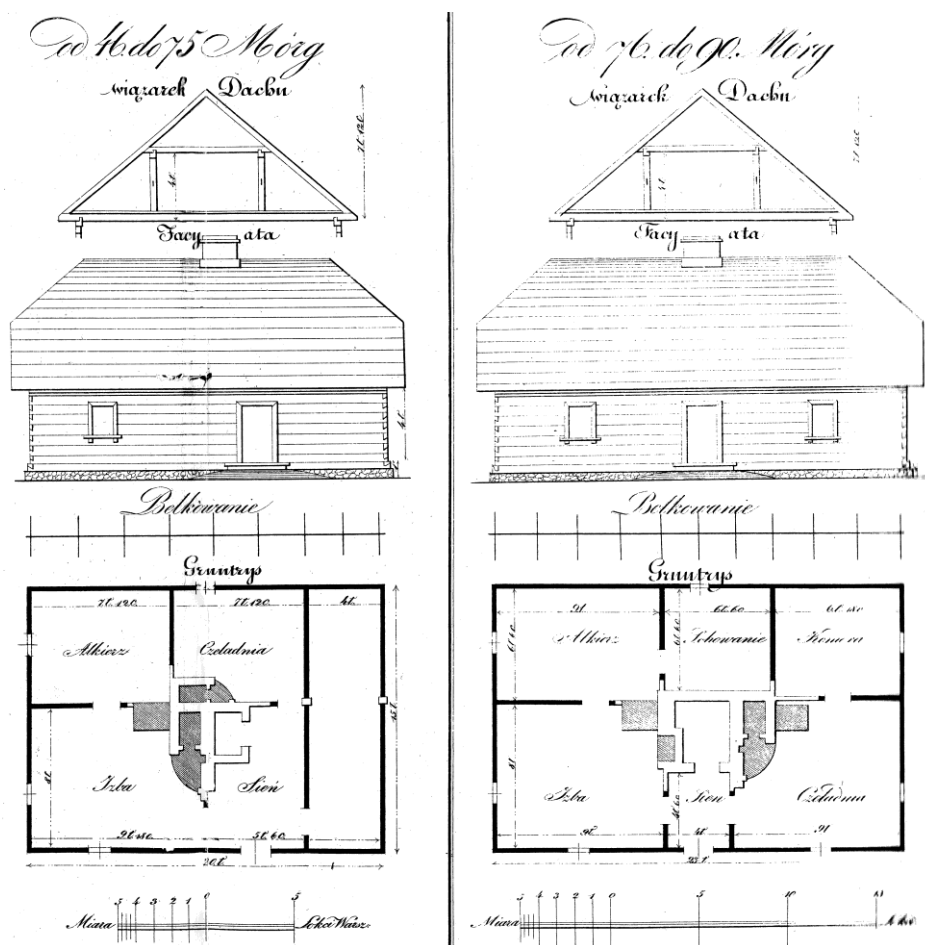

Fig. 2. Model plans of two peasant houses. The type of house depends on the area of the farm. On the left: plan no. Vde, for farms from 46 to 75 morg, two-bay wide-frontal asymmetrical projection; on the right: plan no. Vf, for farms from 76 to 90 morg, two-bay wide-frontal symmetrical projection [ZDP 1830-1848]

Ryc. 2. Plany wzorcowe dwóch domów włościańskich. Typ domu zależy od powierzchni gospodarstwa. Po lewej: plan nr Vde, dla gospodarstwa od 46 do 75 morg, rzut dwutraktowy szerokofrontowy asymetryczny; po prawej: plan nr Vf, dla gospodarstwa od 76 do 90 morg, rzut dwutraktowy szerokofrontowy symetryczny [ZDP 1830-1848]

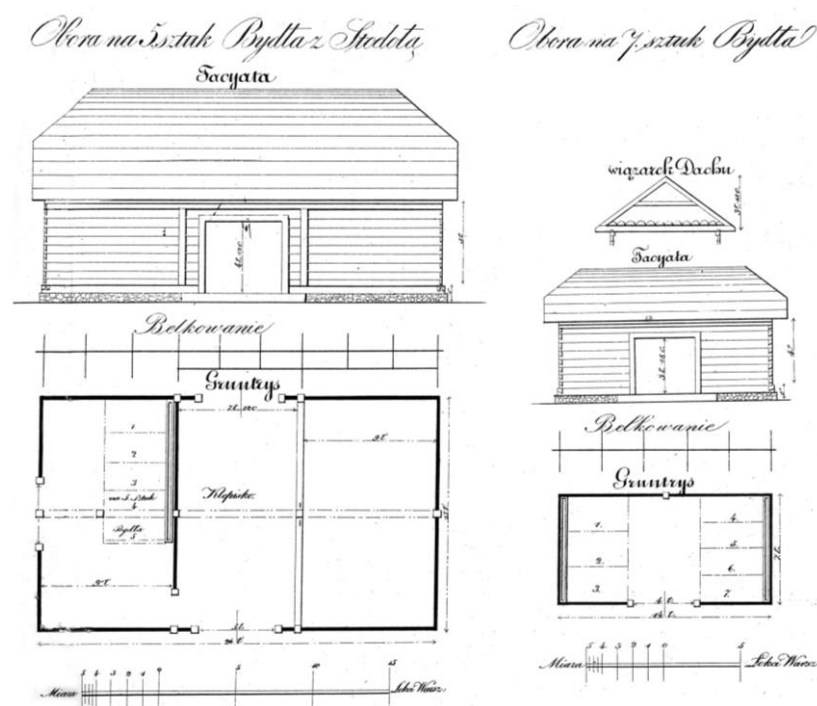

Fig. 3. Model plans for farm facilities. The type depends on the area of the farm. On the left: a shed plan with a barn, no. III, for farms up to 15 morg; on the right: shed plan no. IV, for farms from 16 to 45 morg. ZDP [1830-1848]

Ryc. 3. Plany wzorcowe obiektów gospodarczych. Typ zależy od powierzchni gospodarstwa. Po lewej: plan obory ze stodołą, nr III, dla gospodarstwa do 15 morg; po prawej: plan obory nr IV, dla gospodarstwa od 16 do 45 morg. ZDP [1830-1848]

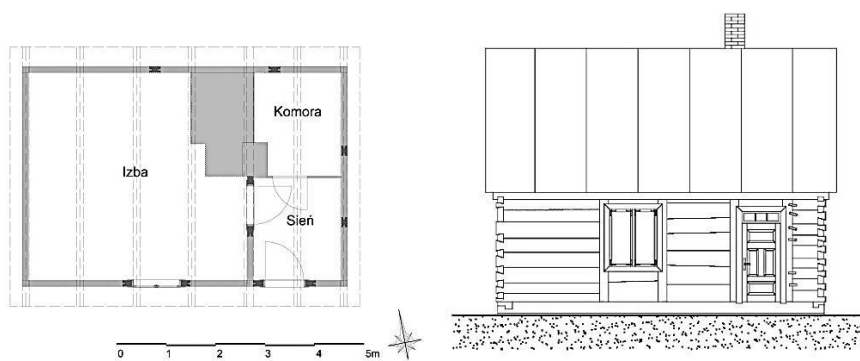

Fig. 4. The projection and façade of a narrow-frontal one-bay house from the village of Krynki, from the first half of the 20th century. The projection resembles the normal sketch no III. The differences are in the location of the furnace, the construction of openings and the roof. Fig. B. Schäfer 2008

Ryc. 4. Rzut i fasada domu jednoraktowego wąskofrontowego ze wsi Krynki, z pierwszej połowy XX wieku. Rzut przypomina rys normalny nr III. Różnice leżą w usytuowaniu paleniska, konstrukcji otworów oraz dachu. Rys. B. Schäfer 2008

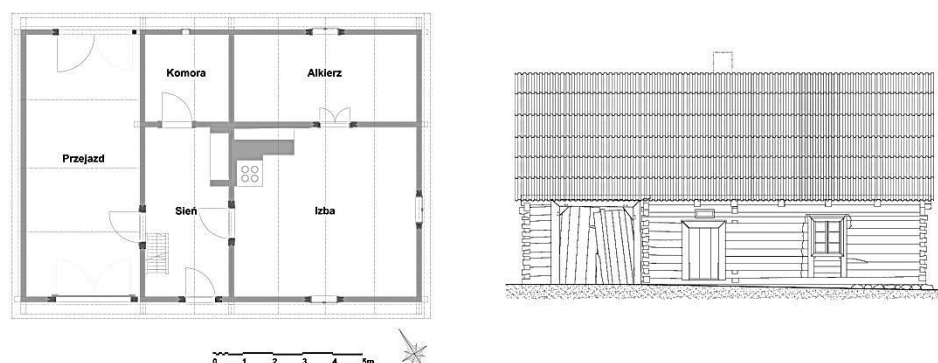

Fig. 5. Floor plan and façade of a two-bay wide-front house from the village of Rataje, from the second half of the 19th century. The projection corresponds to the normal sketch No. Vbc. The only difference is an additional entrance from the side of the passage. Fig. B. Schäfer 2009

Ryc. 5. Rzut i fasada domu dwutraktowego szerokofrontowego ze wsi Rataje, z drugiej połowy XIX wieku. Rzut odpowiada rysowi normalnemu nr Vbc. Jediną różnicę stanowi dodatkowe wejście od strony przejazdu. Rys. B. Schäfer 2009

In all projects, residential houses were four ells⁵ high above the ground beam, the foundations together with the ground beam was one ell. The smallest projection, 10 ells by 15 ells and 12 inches, includes a room, a hall and a chamber (Fig. 1). The entrance is from the gable side. The furnace consisting of a kitchen stove, a bread and heating oven is located in the centre of the projection. In the hallway there is a wide chimney with an additional kitchen core, so-called 'gruba' stove. The stove heats only one room. This projection corresponds to a type of one-bay wide-fronted asymmetrical projection, which is largely encountered in the Kamienna Valley (Fig. 4). The main difference in spatial disposition is the position of the entrance door: the projection of the reference design is narrow-fronted.

The other three projections are two-bays. The Vbc spatial program includes a hall, a room and an alcove (Fig. 1). The house dimensions are 15/13 ells. The furnace composed of a kitchen stove, a bread oven, a heating furnace and a gruba stove is also located in the centre of the construction, whereby the stove heats both the room and the alcove. Also for this projection there is a double-bay wide-front asymmetrical counterpart in the Kamienna Valley (Fig. 5). The only significant difference is an additional entrance from the side of the passage.

The house according to the sketch Vde (Fig. 2) is bigger (20/15 ells), but the form of the projection does not differ significantly from Vbc. Only the function of one room was changed: a servants' room equipped with a separate kitchen stove with a bread oven took the place of the chamber, while the chamber was placed in an additional room on the gable side of the house.

The entrance to the largest house measuring 23/15 ells, according to the sketch Vf, is located in the middle of the wider façade (Fig. 2), so the construction

⁵ One ell corresponds to approximately 0,57 m [Cardarelli 2005: 109].

generally corresponds to the two-bay, wide-front symmetrical type. In the hallway there is a black kitchen, a room without light inside the chimney where one could cook on an open fire. On the left side of the hall is the room with the alcove, from which one can enter the unheated 'schowanie'⁶ situated behind the hall. The room was equipped with a fireplace, in addition, it can be heated with furnace stove together with the alcove. On the other side of the hall there is a servants' room with a kitchen stove, a bread and heating oven. An unheated chamber lies behind the servants' room. Houses of this kind were extremely rare in the villages of the Kamienna Valley, and they did not appear as farmers' homes, but rather belonged to affluent inhabitants engaged in other professions, such as e.g. store owners. The oldest preserved objects of this type come from the interwar period.

All projections of model sketches show clear typological relationships. In all of them, the furnace lies in the centre, rooms are grouped around it. Each of the plans Vbc, Vde and Vf is a logical development of the basic type III.

The stable projects have not been differentiated to such a degree depending on the size of the farm, as in the case of houses. All stables consist of only one room, all are 14 ells long, differing only in width, which can range from 7 to 14 ells. Similarly, in the case of barns, almost all of them had one 'boisko'⁷ and two small 'sąsiek'⁸. The only exception is a barn for the largest farm with two boisko and three sąsiek. The length of the barns is between 24 and 68 ells with a width of 16 ells.

Both residential houses and farm constructions were to be erected on the foundation. The coronary walls rest on the sill beams connected by the hook-notch with a slightly larger cross-section than the wall beams, which are connected by a corner notch. The window and door openings have the window frames and door frames respectively. All roofs are semi-gabled in a rafter construction, in the Vbc design with one, in Vde and Vf designs with two stool walls, a straw thatch is provided as a roof covering.

The provision of March 3, 1830, remained in force until the villages were arranged. Along with the transition to the rent system, the peasants became financially responsible for construction and maintaining their buildings in proper condition. At the same time, however, the regulations contained in the provision concerning technical aspects of construction were in force for the whole process of the agrarian reform. In addition, village planning protocols gave several further points, important in the reorganization of constructions: residential houses had to be located either parallel or perpendicular to the road, as log construction. Farm buildings should stand at a safe distance from residential buildings; along the roads it was recommended to plant trees and fruit orchards [ZDP 1860-1865].

⁶ Cubby-hole (translator's note).

⁷ Barn floor (translator's note).

⁸ Departments for hay or straw (translator's note).

Conclusion

It is difficult to find an unambiguous answer to the question to what extent the regulation from 1830, together with the projects included in it, introduced new forms of constructions and furnaces, and to which degree these projects mapped the forms already known to the peasants. A small number of preserved or previously researched objects from the first half of the 19th century makes it difficult to understand the impact of these projects on the development of rural construction in the Kamienna Valley. Archival sources also do not offer unambiguous evidence. Many documents confirm that the peasants of state estate received timber for construction from state forests, material calculations were also carried out on the basis of the forms from 1830, the inspections were also made. However, the dimensions of the constructions recorded in the inspection protocols differ from those given in the standard projects. Unfortunately, the protocols do not contain any information about the spatial program of the completed objects [ZDP 10013, ZDP 6762].

In the case of one-bay house projections (normal sketch No. III) and a two-bay house according to the Vbc sketch, one can assume that the Government Commission's projects could have contributed to the introduction or popularization of these types in the Kamienna Valley. The oldest documented houses with projections corresponding to the normal sketch no. III were built in the second half of the 19th century. The oldest known two-bay type of house in the Świętokrzyskie region was built in 1807 [Kolański, 1930]. The structure of the box-frame window and box-frame door is also known from houses from the second half of the 19th century, while in the older constructions there were mostly openings framed by posts. The author's own field studies and objects documented by the monument conservation services in the so-called "White Cards" in the years 1970-1990 confirm that the furnaces consisting of the kitchen stoves, bread oven, heating furnaces and gruba furnace were common in the second half of the 19th century. As for the roof construction, the connections with the design drawings from 1830 are rather scarce: the oldest surviving two-bay houses were indeed covered with half-hipped roofs, most of the one- and two-bay constructions from the second half of the 19th and the beginning of the 20th century had, however, hip roofs with purlin structure, not half-hipped in rafter construction. This was most likely related to the availability of material – the thatched roof was easily and universally accessible, while the planks for the cladding of the gable had to be either bought or prepared which was time-consuming.

One of the most important innovations introduced by the Government Commission, the location of the furnace in the heart of the house, was rarely used until the 20th century. In houses with one-bay projections, constituting the majority in the Kamienna Valley, they were usually located directly at the outer wall (Fig. 4), which led to much higher heat losses than would be the case for a centrally located

furnace. Only in Marcinków village, where relatively many objects from the second half of the 19th century have been preserved, it seems that placing the furnace in the centre of the projection was more widespread. Both field research, as well as archival documents and monumental documentation confirm that the consequent pushing through the constructing buildings on the foundations also was reluctantly implemented.

Translation / Tłumaczenie: Anna Nowak

DOI: 10.15584/topiarius.2018.6.3

Bernadeta Schäfer
dr inż.
Uniwersytet Techniczny w Berlinie

Prawo i przepisy dotyczące budownictwa wiejskiego w Dolinie Kamiennej od XIX wieku do 1961 roku. Część I

Streszczenie

Pierwsza część artykułu poświęcona jest przepisom dotyczącym budownictwa wiejskiego, które obowiązywały w regionie doliny rzeki Kamiennej od początku XIX wieku do końca pierwszej wojny światowej. W okresie tym bodajże, największe znaczenie miały przepisy wydane przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu Województwa Sandomierskiego obowiązujące we wsiach dóbr rządowych. Badania form oraz rozwiązań technicznych budynków z drugiej połowy XIX wieku, wsparte dokumentami archiwalnymi dowodzą, iż niektórych aspektów tych przepisów przestrzegano starannie, podczas gdy przeforsowanie innych, napotykało na duże trudności. Jednoznaczne określenie, do jakiego stopnia przepisy te wpłynęły na rozwój budownictwa wiejskiego regionu, nie jest możliwe ze względu na niewielką ilość zachowanych obiektów z okresu poprzedzającego ich wprowadzenie. Z pewnością jednak potwierdzić można występowanie obiektów odpowiadających wymogom tychże przepisów, począwszy od momentu ich obowiązywania.

Słowa kluczowe: prawo budowlane, urządzenie wsi, Staropolski Okręg Przemysłowy, Góry Świętokrzyskie, Dolina Kamiennej

Wstęp

Przegląd rozwoju prawa budowlanego obowiązującego w gminach wiejskich Doliny Kamiennej powstał w związku z pracą doktorską autorki, poświęconą XIX- i XX-wiecznemu budownictwu drewnianemu tego regionu. Ramy czasowe opracowania obejmują okres od początku wieku XIX do roku 1961, kiedy to

wydano pierwsze prawo budowlane traktujące równorzędnie budownictwo miejskie i wiejskie. W analizie uwzględniono przepisy obowiązujące na obszarach, do których Dolina Kamiennej administracyjnie należała oraz przemiany, jakim ulegały one w związku ze zmianami jej przynależności. Szczególną uwagę poświęcono przepisom o charakterze lokalnym, związanym ze stosunkami własnościowymi, które decydująco wpłynęły na rozwój osadnictwa wiejskiego oraz częściowo na budownictwo. Nie uwzględniono natomiast przepisów obowiązujących wyłącznie dla miast.

Badany obszar obejmuje środkowy bieg rzeki Kamiennej, pomiędzy Skarżysko-Kamienną i Ostrowcem Świętokrzyskim. Jego północną granicę wyznaczają Lasy Ilżeckie, południową zaś jeden z dopływów Kamiennej, Świślina.

Do trzeciego rozbioru Polski obszar ten należał do województwa sandomierskiego [Swajdo 2005; Czapliński i Ładogórski 1975]. W latach 1795-1810 jako część Galicji Zachodniej znalazł się pod rządami austriackimi, po roku 1810 należał do departamentu radomskiego Księstwa Warszawskiego. W ustanowionym w 1816 r. Królestwie Polskim, Dolina Kamiennej leżała w granicach województwa sandomierskiego z siedzibą w Radomiu, przemianowanego w 1837 r. na gubernię sandomierską. W 1844 r. gubernie sandomierską i kielecką połączono w jedną – radomską.

Stosunki własnościowe w połowie XIX wieku, a w szczególności fakt, iż większość wsi Doliny Kamiennej należała w tym okresie do skarbu państwa, odbił się w znaczący sposób na prawodawstwie dotyczącym budownictwa wiejskiego, a co za tym idzie, na jego rozwoju. Zarządzająca majątkami ziemskimi Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu wydała szereg zarządzeń poświęconych temu tematowi. Przepisy te miały szczególne znaczenie w trakcie reformy agrarnej, która została przeprowadzona w dobrach rządowych w połowie XIX wieku. Przy urządzeniu wsi – jak nazywano tę reformę w oficjalnych dokumentach – chodziło zasadniczo o przejście z systemu pańszczyźnianego na czynszowy. W latach 1841-1863 urządzono ponad 6000 wsi w całym Królestwie Polskim. W Dolinie Kamiennej reforma ta objęła wszystkie wsie stanowiące własność rządu. Wprowadzała ona kompletną reorganizację przestrzenną osiedli – wszystkie wsie urządzone, przyjęły formy liniowe o ujednoliconej strukturze zabudowy działek, co związane było z wyburzeniem istniejących zabudowań i przeniesieniem ich na nowe siedliska lub ze wznoszeniem nowych budowli [por. Schäfer 2014].

W okresie trwania pierwszej wojny światowej gubernia radomska znalazła się pod okupacją austriacką, jako część utworzonego we wrześniu 1915 r. general-gubernatorstwa lubelskiego. Po zakończeniu wojny Dolina Kamiennej leżała w granicach województwa kieleckiego. Wraz z zajęciem ziem polskich przez Niemcy w 1939 r., dekretem Adolfa Hitlera z 26.10.1939 r. utworzono Generalne Gubernatorstwo podzielone na cztery dystrykty. Omawiany obszar znalazł się w obrębie dystryktu radomskiego. Od 1945 r. do 1999 r. obszar między Skarżyskiem-Kamienną i Ostrowcem Świętokrzyskim należał do województwa kieleckiego, obecnie zaś stanowi północne obrzeża województwa świętokrzyskiego.

Jako źródła do niniejszego opracowania posłużyły przede wszystkim poświęcone prawu budowlanemu rosyjskie akty prawne [Ozereckovskij 1913], archiwalne teksty Komisji Państwowej Przychodów i Skarbu oraz publikacje naukowe. Niezmiernie wartościowy i wyczerpujący przegląd rozwoju prawa budowlanego na ziemiach polskich od XVIII wieku do 1939 r. przedstawił w 1975 r. Czesław Krawczak [1975].

Galicja Zachodnia

W ciągu krótkiego panowania habsburskiego, w Galicji Zachodniej obowiązywały austriackie przepisy budowlane. Przedmiotem zainteresowania prawodawców były głównie dwa zagadnienia: bezpieczeństwo pożarowe i trwałość budynków oraz poprawa warunków bytowania włościan.

Ta ostatnia problematyka znalazła swoje odzwierciedlenie w uniwersale z 06.09.1783 r. [Krawczak 1975: 108], wspominającym między innymi o nędznym sposobie budowania kurnych chat, w których nie tylko szczególnie wysokie było niebezpieczeństwo pożarów, ale również panujące w nich warunki zdrowotne, które pozostawiały wiele do życzenia. Aby tym problemom zaradzić, uniwersał zalecał troskę o budowanie chat jeśli nie z cegły palonej, to przynajmniej z suszonej wyposażonych w „bezpieczne od ognia kominy”.

W celu zachęcenia ludności do podniesienia poziomu budownictwa na wsi, wprowadzono cyrkularzem z 09.08.1784 r. ulgi dla budujących się [Krawczak 1975: 163]. Dla chłopów wznoszących dom z cegły niewypalonej było to dziesięcioletnie zwolnienie od kwaterowego, chłopci natomiast, którzy budowali nowy drewniany dom dwuizbowy z piecami oraz wyprowadzonym nad dach kominem otrzymywali to zwolnienie na lat pięć oraz dodatkowo uwolnienie od obowiązku kwaterowania u siebie żołnierzy.

Podstawowym aktem prawnym dotyczącym problematyki pożarowej była cesarska ordynacja ogniowa dla miast i wsi z 28.07.1786 r. [Krawczak 1975: 156]. Przedstawiała ona szczegółowe zalecenia co do sposobu budowania pieców oraz kominów, a także na temat lokalizacji budynków wiejskich. Między domami nakazywano zachowywać przestrzeń niezabudowaną o szerokości ok. 5,70 m, stodoły, podobnie jak suszarnie, polecano stawiać w miarę możliwości poza osiedlem. W przypadku budowli istniejących, zalecano sadzić jako bariery ogniowe rzędy wysokopiennych drzew liściastych. Nakazywano, by roboty budowlane były wykonywane przez wykwalifikowanych rzemieślników, do „zwierzchności” miał należeć nadzór nad przestrzeganiem przepisów, wydawanie pozwoleń na budowę, nadzór budowlany oraz nakładanie kar za łamanie przepisów.

W wydanym 02.03.1804 r. dekrete gubernialnym [Krawczak 1975: 52] polecano ze względów zdrowotnych, ekonomicznych oraz bezpieczeństwa, stawiać po wsiach wyłącznie budynki na podmurowaniu. Cyrkularz z 13.04.1804 r. wprowadzał zaś w Galicji Zachodniej jednolite wymiary cegły [Krawczak 1975: 52].

Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie

Po włączeniu w 1810 r. „ziemi świętokrzyskiej” (gubernia radomska) w obszar Księstwa Warszawskiego, rozwój ustawodawstwa dotyczącego budownictwa wiejskiego uległ zahamowaniu. Według C. Krawczaka, prawodawstwo epoki Księstwa Warszawskiego nie podjęło prac nad tego rodzaju przepisami [Krawczak 1975: 52]. Podobnie wyglądała sytuacja w Królestwie Polskim. Jedynie dwa akty prawne odnosiły się do budowli wznoszonych poza granicami miast: postanowienie Namiestnika Królestwa z 27.05.1817 r. [Krawczak 1975: 103] oraz rozporządzenie w sprawie budowy karczem i domów zajezdnych przy drogach bitych z 20.09.1823 r. [Krawczak 1975: 110]. Budownictwo włościańskie nie stanowiło przedmiotu zainteresowania prawodawcy. Stan ten nie zmienił się również po pozbawieniu Królestwa resztek autonomii po powstaniu styczniowym. Moc obowiązującego prawa rosyjskiego [Ozereckowski 1913: 294-298] zawierającego zresztą niewiele tylko przepisów¹ dotyczących budownictwa na wsi nie została rozciągnięta na tereny Królestwa. Ten stan ustawodawczego zaniedbania utrzymał się aż do pierwszej wojny światowej.

W dobrach rządowych lukę tę uzupełniały zarządzenia Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Podstawowy przepis, nr 32825/6421, o domach włościańskich w dobrach rządowych, wydany został 3 marca 1830 r. [ZDP 1825-1847]. Jak już wspomniano uprzednio, miał on szczególne znaczenie w okresie czynszowania wsi, kiedy to budynki we wsiach urządzanych miały być budowane zgodnie z tym przepisem. W latach 1830-1848 stanowił on również podstawę innych zarządzeń dotyczących budowli włościańskich wydawanych przez Komisję². Integralną częścią przepisu były rysunki wzorcowe domów mieszkalnych oraz zabudowań gospodarczych, które wraz z formularzami kosztorysów ułatwiać miały jego stosowanie. Asesorzy ekonomiczni mieli odpowiadać za zachowywanie tych przepisów w znajdujących się pod ich zarządem ekonomiach.

Przepis ten regulował w pierwszym rzędzie sprawy odpowiedzialności za utrzymywanie budowli włościańskich w porządku oraz traktował między innymi o sposobie zabudowy osiedla, o obowiązku stawiania budynków mieszkalnych na podmurówkach, wykonywaniu ścian na węgiel oraz o budowie kominów murowanych. Miał on zastosowanie zarówno przy naprawie, budowie jak i translokacji. W przypadku upartego nieprzestrzegania przepisów, włościanie mogli zostać eksmitowani ze swoich działek. Szczegółowo określano sposób postępowania na wypadek, gdy rolnicy mający prawo do pomocy państwowej zgłoszą zapotrzebowanie na materiał. Przed budową nowego obiektu należało sprawdzić dostępność lokalnych materiałów, budowanie z drewna zostało do-

¹ Sięgające swoim początkiem lat 1830-tych przepisy określały szerokość drogi i odległość między budynkami oraz nakazywały budowę urządzeń, dla których obsługi konieczny jest ogień, poza osiedlami oraz w bliskości wody.

² Wyczerpujący przegląd przepisów Komisji Rządowej dotyczących zabudowań włościańskich w dobrach rządowych [Schäfer 2014].

puszczone tylko i wyłącznie w przypadku, gdy okoliczne lasy państwowe dysponują wystarczającą ilością drewna, lub gdy istnieje możliwość zakupu od osób prywatnych po korzystnej cenie. W przeciwnym wypadku zalecano budowanie z gliny. Polecano również zastępowanie ogrodzeń drewnianych żywopłotami z wierzby lub głogu, jak również rowami i murami.

Przy wydawaniu materiałów budowlanych oraz gotówki, miejscowe urzędy asesorskie miały stosować się do rysunków projektowych i kosztorysów, które stanowiły załącznik do zarządzenia. Okręgowy asesor ekonomiczny na ich podstawie był zobowiązany do przeprowadzenia szczegółowej kalkulacji kosztów. Kalkulacja obejmowała ilości oraz koszty materiałów, wynagrodzenie dla rzemieślników oraz koszty transportu. Gdyby lokalne leśnictwa nie mogły dostarczyć drewna budowlanego (przy czym nie specyfikowano, jakie drewno uważa się za budowlane), należało sprawdzić, czy zamiast tego jest dostępne drewno świerkowe, jodłowe lub osikowe. Koszty materiałów i robocizny ponosiły kasy okręgowe.

Po zakończeniu robót należało sporządzić protokół odbiorczy. O tym, że takich odbiorów faktycznie dokonywano, świadczy między innymi raport naczelnika gminy Starachowicko-Brodzkiej z 16/28 października 1847 [ZDP 1848-]. Odbiór przeprowadzali asesory ekonomiczni wspólnie ze znającymi się na budownictwie lokalnym rolnikami oraz sołtysem. Jeden z egzemplarzy protokołu przysyłano do towarzystwa ubezpieczeniowego w celu dopasowania ubezpieczenia ogniowego do podniesionej wartości obiektu.

W piśmie z 9/21 kwietnia 1842 [ZDP 1839-1843] Komisja skorygowała postanowienia przepisu z 3 marca 1830 r. o tyle, że na budowę domostw oraz budynków gospodarczych włościańskich pozwalano wydawać tylko materiał wystarczający na budowę najmniejszego domu, według projektu nr III (Ryc. 1). Poza tym, zezwalano na wydawanie na ten cel wyłącznie drewna opałowego. 4 grudnia 1842 r. przepis ponownie uzupełniono [ZDP 1839-1843]. Komisja rządowa wymagała od asesorów ekonomicznych, by żądali od włościan pisemnego potwierdzenia, że znają oni zarządzenie o wznoszeniu budynków na podmurowaniach oraz wyposażonych w murowane kominy. Bez takiego potwierdzenia nie wolno było wydawać drewna na budowę. Konieczność wydania takiej noweli do istniejącego przepisu świadczy wymownie, że włościanie się do niego nie stosowali. Równocześnie zezwalano na budowanie podmurówek na zaprawie glinianej, kominy mogły być stawiane z surowej cegły. Sołtysi oraz dzierżawcy dóbr byli odpowiedzialni za przestrzeganie tych przepisów.

Załączone do przepisu z 3 marca 1830 r. projekty wzorcowe (w oryginalnym dokumencie nazywane rysami normalnymi), listy materiałów oraz kosztorysy miały ułatwiać kontrolę wydatków Komisji Rządowej na budowę i bieżącą konserwację budowli włościańskich oraz przyspieszyć procesy administracyjne z tym związane (Ryc. 1-3). Projekty te przedstawiały cztery warianty domów mieszkalnych w zależności od wielkości gospodarstwa: poniżej 15 morg³

³ Jedna morga odpowiada ok. 5,598 m² [Cardarelli 2005: 109].

(rys normalny nr III), 16-45 morg (rys normalny nr Vbc), 46-75 morg (rys normalny nr Vde) oraz 76-90 morg (rys normalny nr Vf).

Również plany stodoł oraz obór zostały przedstawione w kilku wariantach: poniżej 15 morg (stodoła z oborą, rys normalny nr III), 16-30 morg (stodoła i obora, rys normalny nr IV), 31-45 morg (stodoła i obora, rys normalny nr VI), 46-60 morg (stodoła i obora, rys normalny nr VII), 61-90 morg (stodoła, rys normalny nr VIII), 61-75 morg (stodoła, rys normalny nr IX) oraz 76-90 morg (stodoła, rys normalny nr X).

We wszystkich projektach ściany domów mieszkalnych mają wysokość czterech łokci⁴ powyżej belki podwalinowej, podmurówka łącznie z podwaliną sięga jednego łokcia. Najmniejszy rzut o wymiarach 10 łokci na 15 łokci i 12 cali obejmuje izbę, sień i komorę (Ryc. 1). Wejście znajduje się od strony szczytowej. Palenisko składające się z trzonu kuchennego, pieca chlebowego i grzewczego położone jest w centrum rzutu. W sieni stoi szeroki komin z dodatkowym trzonem kuchennym, tak zwaną grubą. Piec ogrzewa tylko jedno pomieszczenie, izbę. Rzut ten odpowiada w znacznym stopniu spotykanemu w Dolinie Kamiennej typowi rzutu jednotraktowego, szerokofrontowego asymetrycznego (Ryc. 4). Główną różnicę w dyspozycji przestrzennej stanowi położenie drzwi wejściowych: rzut projektu wzorcowego jest wąskofrontowy.

Pozostałe trzy rzuty są dwutraktowe. Program przestrzenny typu Vbc obejmuje sień, izbę oraz alkierz (Ryc. 1). Wymiary domu to 15/13 łokci. Palenisko złożone z trzonu kuchennego, pieca chlebowego, grzewczego oraz gruby, usytuowane jest również w centrum budynku, przy czym piec ogrzewa zarówno izbę, jak i alkierz. Również dla tego rzutu znajduje się dwutraktowy szerokofrontowy asymetryczny odpowiednik w Dolinie Kamiennej (Ryc. 5). Jediną znaczącą różnicę stanowi w nim dodatkowe wejście od strony przejazdu.

Dom według rysu Vde (Ryc. 2) jest co prawda większy (20/15 łokci), ale forma rzutu nie odbiega zasadniczo od Vbc. Zmieniono jedynie funkcję jednego pomieszczenia: izba czeladnia wyposażona w oddzielny trzon kuchenny z piecem chlebowym zajęła miejsce komory, podczas gdy komora została umieszczona w dodatkowo wprowadzonym pomieszczeniu na szczytowej stronie domu.

Wejście do największego domu o wymiarach 23/15 łokci, według projektu Vf, znajduje się pośrodku szerszej fasady (Ryc. 2), czym budynek odpowiada w zasadzie typowi dwutraktowemu, szerokofrontowemu, symetrycznemu. W sieni znajduje się czarna kuchnia, nieoświetlone pomieszczenie wewnątrz komina, w którym można było gotować na otwartym ogniu. Po lewej stronie sieni leży izba z alkierzem, z którego można wejść do nieogrzewanego „schowania” leżącego za sienią. Izba jest wyposażona w kominek, dodatkowo może być ogrzewana z alkierzem wspólnym piecem. Po drugiej stronie sieni znajduje się izba czeladnia z trzonem kuchennym, piecem chlebowym i grzewczym. Za czeladnią leży nieogrzewana komora. Domy tego rodzaju były we wsiach Doliny Kamiennej niezmiernie rzadkie i nie występowały raczej jako domy rolni-

⁴ Jeden łokieć odpowiada ok. 0,57 m, cal – ok. 2,5 cm [Cardarelli 2005: 109].

ków, lecz zamożnych mieszkańców trudniących się innymi zawodami, np. właścicieli sklepów. Najstarsze zachowane obiekty tego typu pochodzą z okresu międzywojennego.

Wszystkie rzuty projektów wzorcowych wykazują wyraźne związki typologiczne. We wszystkich palenisko leży w centrum, wokół niego grupują się pomieszczenia. Każdy z rzutów Vbc, Vde i Vf stanowi logiczne rozwinięcie podstawowego typu III.

Projekty obór nie zostały do tego stopnia zróżnicowane w zależności od rozmiaru gospodarstwa, jak w przypadku domów. Wszystkie obory składają się z jednego tylko pomieszczenia, wszystkie mają 14 łokci długości, różnią się tylko szerokością, która może wynosić od 7 do 14 łokci. Podobnie w przypadku stodół, wszystkie prawie mają jedno boisko oraz dwa sąsieki. Jedyne wyjątki stanowi stodoła dla największego gospodarstwa o dwóch boiskach i trzech sąsiekach. Długość stodół wynosi pomiędzy 24 i 68 łokci przy szerokości 16 łokci.

Zarówno domy mieszkalne jak i budynki gospodarcze miały być wznoszone na podmurówce. Ściany wieńcowe spoczywają na belkach podwalinowych połączonych na nakładkę hakową, o przekroju nieznacznie większym niż belki ścienne, które są połączone na zamek węglowy. Otwory okienne i drzwiowe mają odpowiednio oboknia i odrzwia belkowe. Wszystkie dachy są naczółkowe w konstrukcji jętkowej, w projekcie Vbc z jedną, w projektach Vde oraz Vf z dwoma ścianami stolcowymi, pokryte strzechę słomianą.

Zarządzenie z 3 marca 1830 r. obowiązywało do momentu przeprowadzenia urządzenia wsi. Wraz z przejściem na system czynszowy, sami włościanie stawali się finansowo odpowiedzialni za wznoszenie i utrzymywanie swoich zabudowań w należytym stanie. Równocześnie jednak, zawarte w przepisie postanowienia dotyczące technicznych aspektów budownictwa, zachowały swoją moc w procesie urządzenia wsi. Oprócz tego, protokoły urządzeniowe wsi, podawały kilka dalszych punktów, istotnych przy reorganizacji zabudowy: domy mieszkalne musiały być usytuowane albo równolegle albo prostopadle do drogi, konstruowane na węgiel. Budynki gospodarcze powinny stać w bezpiecznej odległości od budynków mieszkalnych; wzdłuż dróg zalecano sadzenie drzew oraz zakładanie sadów owocowych [ZDP 1860-1865].

Podsumowanie części I

Na pytanie, do jakiego stopnia przepis z 1830 r. wraz z zawartymi w nim projektami, wprowadziły nowe formy budowli i palenisk, a do jakiego odwzorowywały te projekty formy włościanom już znane, trudno znaleźć jednoznaczną odpowiedź. Niewielka ilość zachowanych lub przez wcześniejsze badania ujętych obiektów z pierwszej połowy XIX wieku, utrudnia niezmiernie zrozumienie wpływu tych projektów na rozwój budownictwa wiejskiego Doliny Kamiennej. Źródła archiwalne również nie oferują jednoznacznych dowodów. Wiele dokumentów potwierdza wprawdzie, że włościanie dóbr państwowych otrzymywali drewno na budowę z lasów państwowych, a obliczenia materiałów były również

przeprowadzane na podstawie formularzy z 1830 r. Jednak dokonywane były także odbiory budowli, których wymiary odbiegały od tych podanych w projektach wzorcowych. Protokoły nie zawierają niestety żadnych informacji o programie przestrzennym zrealizowanych obiektów [ZDP 10013, ZDP 6762].

W przypadku rzutów domu jednoraktowego (rys normalny nr III) oraz domu dwuraktowego według rysu Vbc, nasuwa się przypuszczenie, że projekty Komisji Rządowej mogły się przyczynić do wprowadzenia, względnie rozpowszechnienia tych typów w Dolinie Kamiennej. Większość udokumentowanych domów o rzutach odpowiadających rysowi normalnemu nr III wybudowana została w drugiej połowie XIX wieku. Najstarszy znany dom typu dwuraktowego w tym regionie powstał w 1807 r. (Kolasiński 1930). Konstrukcja obokni i odrzwi belkowych jest również stosowana w domach z drugiej połowy XIX wieku, podczas gdy w obiektach starszych występowały w większości otwory ujęte w słupki. Własne badania terenowe autorki oraz obiekty udokumentowane przez służby ochrony zabytków w tzw. Białych Kartach (w latach 1970-1990) potwierdzają, że paleniska składające się z trzonu kuchennego, pieca chlebowego, grzewczego oraz gruby, były zjawiskiem powszechnym w drugiej połowie XIX wieku. Co do konstrukcji dachów, to związki z rysunkami projektowymi z 1830 r. są raczej niewielkie: najstarsze zachowane domy dwuraktowe były wprawdzie kryte dachami naczółkowymi, jednak większość budynków jedno- i dwuraktowych z drugiej połowy XIX i początku XX wieku, miała dachy czterospadowe w konstrukcji płatwiowej, a nie naczółkowe w konstrukcji jętkowej. Najprawdopodobniej miało to związek z kosztami i rodzajem materiału – strzecha była łatwo dostępna, podczas gdy deski do oszalowania szczytu musiały być albo zakupione, albo pracochłannie wystrugane.

Jedną z najważniejszych innowacji wprowadzonych projektami Komisji Rządowej – usytuowanie paleniska w centrum domu – była aż do XX wieku rzadko stosowana. W domach o rzucie jednoraktowym, stanowiących większość w Dolinie Kamiennej, uparcie lokalizowano je bezpośrednio przy ścianie zewnętrznej (Ryc. 4), co prowadziło do znacznie większych strat ciepła, niż miałyby to miejsce w przypadku centralnie ulokowanego paleniska. Jedynie we wsi Marcinków, w której zachowanych zostało stosunkowo wiele obiektów z drugiej połowy XIX wieku, zdaje się że lokowanie paleniska w centrum rzutu było bardziej rozpowszechnione. Zarówno badania terenowe, jak i dokumenty archiwalne oraz dokumentacje zabytków potwierdzają, że konsekwentne preferowanie wznoszenia budowli na podmurowaniach również następowało opornie.

Bibliography / Bibliografia

- [1] Cardarelli F. (2005) *Encyclopaedia of scientific units, weights and measures*. London: Springer.
- [2] Czapliński W. i Ładogórski T. (1970) *Atlas historyczny Polski*. Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych.
- [3] Krawczak C. (1975) *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- [4] Schäfer B. (2014) *Siedlungslandschaft und ländlicher Holzhausbau im Kamienna-Tal in Polen im 19. und im 20. Jahrhundert*. [pdf] Berlin: Technische Universität Berlin. Dostępne na <https://opus4.kobv.de/opus4-tuberlin/frontdoor/index/index/docId/4798>.
- [5] Swajdo J. (2005) *Między Wisłą a Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1975 roku*. Kielce: Agencja „JP”.
- [6] Tajchman J. (2005) *Propozycja systematyki i uporządkowania terminologii cisielskich konstrukcji dachowych występujących na terenie Polski od XIV do XX w.* W: Morysiński T. (red.). „Monument: studia i materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków”. t. II, Warszawa: KOBiDZ.
- [7] Tołwiński M. (1915) *Przepisy budowlane dla osad i wsi w Polsce*. Warszawa.
- [8] Kolasiński Z. (1930) *Inwentaryzacja wsi Mostki, pow. Ilżecki, woj. Kieleckie*. [teczka] Politechnika Warszawska.

Legal acts / Akty prawne:

- [9] Ozereckovskij N.E. i Cypkin P.S., ed. (1913) *Svod Zakonov Rossijskoj Imperii*. Sankt Petersburg, Księga 12, cz. I, rozdz. 7, Art. 212-242.

Archive sources / Źródła archiwalne:

- [10] Skowronek I. (1969) *Bieliny 48*. [Biała Karta]. Archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Kielce.
- [11] Zarząd Dóbr Państwowych. (1830-1840) *Akta ogólne Komisji Województwa Krakowskiego dotyczące się budowli w dobrach rządowych*. [teczka] sygn. 2285. Archiwum Państwowe. Radom.
- [12] Zarząd Dóbr Państwowych. (1825-1847) *Akta komisji województwa sandomierskiego dotyczące się budowli włościańskich*. [teczka] sygn. 4915. Archiwum Państwowe. Radom.
- [13] Zarząd Dóbr Państwowych. (1839-1843) *Akta ogólne rządu gubernialnego krakowskiego dotyczące się budowli w dobrach rządowych*. [teczka] sygn. 4947. Archiwum Państwowe. Radom.
- [14] Zarząd Dóbr Państwowych. (1843-) *Akta Rządu Gubernialnego Radomskiego dotyczące się Budowli w Ekonomii Ilżeckiej*. [teczka] sygn. 6762. Archiwum Państwowe. Radom.
- [15] Zarząd Dóbr Państwowych. (1848-1858) *Akta rządu gubernialnego radomskiego dotyczące się budowli włościańskich*. [teczka] sygn. 4916. Archiwum Państwowe. Radom.
- [16] Zarząd Dóbr Państwowych. (1848-) *Akta rządu gubernialnego radomskiego dotyczące się budowli w Ekonomii Starachowickiej*. [teczka] sygn. 10013. Archiwum Państwowe. Radom.

- [17] Zarząd Dóbr Państwowych. (bez daty) *Akta Rządu Gubernialnego Radomskiego dotyczące się oczyszczowania włościan wsi Parszów w Ekonomii Suchendiów*. [teczka] sygn. 8706. Archiwum Państwowe. Radom.
- [18] Zarząd Dóbr Państwowych. (1860-1865) *Akta rządu gubernialnego radomskiego dotyczące się budowli w dobrach kolonialnie urządzonych*. [teczka] sygn. 4946. Archiwum Państwowe. Radom.

About author

Bernadeta Schäfer studied architecture in Cracow and Berlin. She works currently with the Chair for History of Architecture and Urbanism of the Berlin Institute of Technology. Her research interests are vernacular and traditional architecture with special focus on timber and adobe.

O autorce

Bernadeta Schäfer studiowała architekturę w Krakowie i Berlinie. Obecnie pracuje w Katedrze Historii Architektury i Urbanistyki na Uniwersytecie Technicznym w Berlinie. Jej zainteresowania badawcze to architektura wernakularna i tradycyjna, ze szczególnym uwzględnieniem drewna i gliny.

Contact / Kontakt: schaefer@tu-berlin.de

DOI: 10.15584/topiarius.2018.6.3